

Отримано: 03.06.2019 р.

Прорецензовано: 12.06.2019 р.

Прийнято до друку: 10.07.2019 р.

e-mail: a.slisarenko@ukr.net

DOI: 10.25264/2409-6806-2019-28-97-101

Слісаренко О. Полтавська битва в польській історіографії ХХ століття. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2019. Вип. 28. С. 97–101.

УДК 94(477.53)

Олександр Слісаренко**ПОЛТАВСЬКА БИТВА В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ХХ СТОЛІТТЯ**

У запропонованій статті на основі порівняльно-хронологічного методу проаналізовано ряд монографічних досліджень, здійснених у ХХ столітті, найбільш відомих польських істориків ранньо-модерного часу, в яких вивчалися різноманітні аспекти Полтавської битви. Зроблено висновок про ступінь вивченості цієї битви польською історичною наукою та виявлено головні тенденції у висвітленні польськими істориками подій навколо Полтавської битви.

Ключові слова: польська історіографія, Велика Північна війна, Полтавська битва, Північна Ліга, українське козацтво.

Olexander Slisarenko**THE BATTLE OF POLTAVA
IN THE POLISH HISTORIOGRAPHY OF THE XX CENTURY**

In the present article on the basis of comparative chronological method and methods of quantitative analysis and content analysis a number of monographic studies carried out in the twentieth century, the most famous Polish historians of early modern times, which studied various aspects of the battle of Poltava. It is established that the Polish historiography of the twentieth century little studied this battle, because the Polish contingents participated in it in a very small number. They fought on the side of the Swedish king Charles XII. In a short period of real independence of Poland in 1918–1939, Polish historical science studied the events in the Polish theater of operations of the Great Northern war, and the events of 1709 in the Cossack Ukraine were given little attention. The only author, who mentioned the battle of Poltava in his monographs, was Y. Feldman.

In the second half of the XX century, the number of studies has increased significantly, but their quality, due to the political dependence of the Polish state from the USSR, has changed little. The author analyzed the works of P. Yasenitsa, Yu. Gerovsky, Vl. Sercik and V. Wimmer. The main trends in coverage of the events around the battle of Poltava by Polish historians are revealed. Polish historians made little use of both Russian and Swedish sources regarding the battle of Poltava. Their assessments remained traditional and repeated the official conclusions of Soviet historiography.

The conclusion is made about the great dependence of Polish historians on Russian and Soviet historiographies, mainly due to political circumstances.

Positive trends in the study of this battle in Polish historiography emerged only in the early years of the XXI century in generalization works of Z. Anusik, P. Krokosh and A. Andrushevich. However, a special study of the battle of Poltava we identified yet one article by P. Kroll. It has already submitted quite realistic figures and estimates of the events near Poltava in the summer of 1709, although some facts about the Russian army left in the previous interpretation.

Keywords: Polish historiography, the Great Northern war battle of Poltava, the Northern League, the Ukrainian Cossacks.

Постановка проблеми. Велика Північна війна 1700–1721 років займає особливе місце в історії Східної Європи та Балтії. Ця війна завершувала тривалий, майже півторастолітній етап протистояння в цьому регіоні Речі Посполитої та Швецького королівства. Велика Північна війна трактується у польській історіографії як третя Північна війна (по одній у XVI, XVII та XVIII століттях). Якщо в першій Північній війні участь Польщі була скоріше символічною, після другої війни країна вступила у смугу державно-політичної стагнації, то роки третьої війни знаменували собою тривалу, але невідворотну кризу. Якщо в другій половині XVI століття щойно утворена Річ Посполита виступала як безумовний гегемон східноєвропейського та балтійського регіону, то після Деулінського перемир'я 1618 року ситуація почала змінюватись в гірший для них бік. Повільно, але неухильно

Швеція тіснила Річ Посполиту спочатку з Лівонії (1629 р.), в роки так званої другої Північної війни (1655–1660) ледве не захопила всю польсько-литовську державу і фактично до Швеції переходить гегемонія в Балтійському регіоні. Погодитися з таким станом речей Річ Посполита не могла. У 1697 році такий шанс з'явився.

На трон Шведського королівства зійшов 15-літній Карл XII і сусідні країни вирішили, що утворився слушний момент для реваншу в Балтії. Ініціатором антишведської коаліції виступила Річ Посполита, на трон якої було того ж року обрано курфюрста Саксонії Фрідріха-Августа Веттіна, двоюрідного брата Карла XII по лінії матері [6, s. 33]. В польську історію він увійшов як Август II Сильний. До коаліції було залучено також і Данію, чий потужний флот повинен був нейтралізувати шведський, та Московську державу, з великою, але ще архаїчною армією. Останній в цій боротьбі відводилась другорядна роль, адже реформи в країні ще тільки починалися, вони проводилися царем хаотично, без чіткої програми. Логічно, що головною силою Північної Ліги повинна була бути Річ Посполита.

Такою вона й залишалась протягом перших шести років війни, коли її територія стала головним театром бойових дій. Тим не менше, головна битва цієї війни відбулась на полях України під валами Полтави. Після 1709 року Швеція вела лише оборонну війну, а лідерство у союзі перейшло до Москви і саме вона диктувала умови остаточного миру в Ніштадті 1721 р. Можливо, тому пізніша російська та шведська історіографії тяжіють до зображення Великої Північної війни від початку як протистояння саме Московії та Швеції.

Оскільки Річ Посполита (фактично – Польща) була третім за значенням учасником цієї війни було б важливим проаналізувати стан вивчення головної битви Великої Північної війни у історіографії Польщі.

Аналіз останніх досліджень. Наскільки відомо автору статті, в українській історіографії не проводилося аналізу стану вивчення Полтавської битви в польській історіографії. Лише в своїй нещодавній монографії автор запропонованої статті робив загальний огляд польської історіографії перебігу Великої Північної війни, не акцентуючи увагу саме на Полтавській битві [3].

Метою запропонованої публікації буде аналіз досягнень польської історіографії у вивченні Полтавської битви протягом ХХ століття, тобто з моменту відновлення незалежної польської держави. Як основний метод дослідження автор використав порівняльно-хронологічний у поєднанні з елементами кількісного та контент-аналізу. Автор статті дещо вийшов за ці хронологічні межі, аби прослідкувати тенденції, властиві польським історикам у вивченні цих подій, тим більше, що дослідження, опубліковані ними в перші роки ХХІ століття стали результатом тривалих попередніх наукових студій.

Виклад основного матеріалу. Країни Північної Ліги мали всі підстави сподіватися на успіх у війні зі Швецією. Вони переважали останню за кількістю населення приблизно в десять разів (25 млн. проти 2, 5 млн.), менш значною була перевага у фінансовій сфері, Швеція опинилась у дипломатичній ізоляції, оскільки в Європі ось-ось мала вибухнути війна за «іспанську спадщину» (на той момент найбільша колоніальна імперія).

Проте події війни перевернули всі розрахунки коаліціантів – шведський король виявив неабиякі стратегічні здібності та проявив себе як геніальний тактик на полях битв. Стрімким наступом Карл XII вивів з війни Данію (1700 р.), завдав поразки московській армії (1700 р.) та вибив саксонську армію за межі Балтії (1701р.). Надалі, після ряду перемог у 1702–1706 роках Карл вивів з боротьби Саксонію та паралізував як військову потугу Річ Посполиту. В країні тривала громадянська війна між прибічниками «саксонської партії» та прихильниками нового короля Станіслава Лещинського, союзника шведів.

Тепер провідна роль у війні перейшла до Московського царства, яке вміло скористалося тривалою паузою. Непохитна позиція Карла XII щодо дипломатичних переговорів з Петром I робила неминучим вирішальне зіткнення двох суперників. Закінчилося воно Полтавською битвою 27 (28 – за шведським календарем) червня 1709 року, нещасливою для шведів та їх українських спільників.

Полтавська битва мало вивчалась в історіографії Польщі. Основна мотивація польських істориків полягала в тому, що в цій битві не було представлено скільки-небудь чисельних польських контингентів [15, s. 346]. Як показав автор даної статті в одному з попередніх досліджень, в складі шведської армії був лише один підрозділ, де воювала значна кількість поляків – волоський полк на чолі з полковником К. Урбановичем [4]. Помітну роль в «московському поході» 1708–1709 рр. відіграв

також генерал С. Понятовський, особистий представник короля Станіслава при штаб-квартирі шведського короля. Брав він активну участь і в Полтавській битві та в подальших подіях.

Хоча польська історіографія має значні досягнення у вивченні подій Великої Північної війни, основну увагу польських дослідників було присвячено бойовим діям на території Речі Посполитої. Вже тоді польська держава опинилась в глибокій державно-політичній кризі, значно глибшій, ніж це було в роки другої Північної війни 1655–1660 рр. Після того, як шведи організували вибори короля Станіслава Лещинського, країна, фактично, розпалась на Варшавську та Сандомирську конфедерації. Перипетії цієї боротьби добре вивчено в працях істориків Юзефа Фельдмана [7, 8], Юзефа Геровського [2, 9] та Павела Ясениці [10]. І хоча спеціальні дослідження Ю. Фельдмана та Ю. Геровського розділяло три десятиліття, щодо цієї проблематики типологічно вони дуже подібні. У цих дослідженнях, зрозуміло, Полтавську битву згадано, але дуже побіжно.

Переважно, автори аналізували не її обставини та перебіг битви, а звертали увагу на політичне значення перемоги над шведами та вплив на відродження Північної Ліги (повернення на престол Августа II, відновлення у союзі Данії) та втягнення до неї королівства Пруссії [7, s. 312; 2, с. 65, 66]. Трохи детальніше пише про битву П. Ясениця [10, s. 105–108]. Втім, його матеріал дуже залежний від російських джерел, тому і обставини бою викладено відповідним чином. Польський історик повторює цифри шведських (9 тис. убитих) та московських (менше 5 тис.); цар героїчно вів себе на полі бою і в нього влучило три кулі, але врятували наперсний хрест, орчак сідла, також прострелено було капелюха; в бою царську армію підтримувало 72 гармати. Насправді, вже двадцять років у російській історіографії були відомі інші цифри: гармат у московитів було щонайменше 102; у царя влучила лише одна куля (у капелюх) тощо.

Ще одним напрямом досліджень було висвітлення подій Полтавської битви в рамках біографічних начерків. Якщо в російській історіографії часів панування марксистської методології не віталось вивчення персоналій, то в польській історіографії подібні дослідження мали місце. В 1970-ті роки відомим польським істориком Владіславом Серчиком було опубліковано біографію Петра I, де також була згадка про Полтавську битву [13]. В цілому джерельна база досліджень змінилась мало – головними з них були публікації документів «Письма и бумаги императора Петра Великого» та дані, наведені в працях Є. Тарле та Л. Бескровного, В. Шутого або більш ранніх (І. Голіков, М. Костомаров тощо).

Невдовзі В. Серчик видав спеціальну працю, присвячену Полтавській битві [14], яка залишається в польському історіописанні єдиною узагальнюючою працею щодо цієї події. Фактично ця монографія є стислим аналізом усієї Великої Північної війни, де власне Полтавській битві приділено лише 25 сторінок тексту (12 % об'єму монографії). Зате І. Мазепі присвячено самостійний розділ, мало не вдвічі більший від розділу про битву. Цікавою є позиція В. Серчика, коли він проводить паралель між переходом на бік Карла XII українського гетьмана та зрадою ліфляндця Й.-Р. Паткуля, що опинився в таборі супротивників шведського короля [14, s.59]. Автор даної статі не вбачає тут прямих аналогій, адже гетьман І. Мазепа був виборним очільником автономної Козацької України з титулом князя Священної Римської імперії. А значить, відповідно до умов Вестфальського миру мав право переіменувати протектора, який не виконував своїх зобов'язань. Паткуль же був звичайним підданим шведського короля, рядовим шляхтичем, який очолив незадоволених земельною «редукцією», та змушений тікати від королівських репресій до Речі Посполитої.

Викладаючи обставини Полтавського бою, В. Серчик все ще оперує традиційними цифрами: московська армія нараховувала 42,5 тис. бійців, а шведська, разом з запорожцями, мала 38 тис. вояків. З них у бій було відправлено 24 батальйони піхоти, 22 полка кінноти та 4 гармати – усього 24–25 тис. чоловік [14, s.128]. Вказані цифри військових частин відповідають чисельності усієї армії Карла XII. Насправді ж, у бій вирушило 18 батальйонів піхоти та 12 полків кавалерії. Загальну чисельність шведів у битві дослідники обраховують у 16–17 тис. бійців, а всього армія короля разом з українськими контингентами мала 37 тис. [1, с. 66, 67]. Загальну чисельність же московського війська О. Васильєв обчислює у 60 тис. [1, с. 64, 65]. З них в бою прийняли участь 56–57 тис. чоловік. Прогресом відносно попередніх публікацій є те, що В. Серчик в питанні про кількість московської артилерії вже орієнтується на дані В. Колосова, тобто 102 гармати [14, s.125]. Крім того, польський історик підкреслює, що на негативний для шведів результат бою вплинуло важке поранення короля [14, s.128].

Однак, аналізуючи зав'язку бою, В. Серчик продовжує застосовувати неточну інформацію про

наявність у редуках лише двох батальйонів московського війська, а побіля них 17 полків кінноти з 13 гарматами [14, s.127]. Взагалі, цей російський міф настільки міцно вкоренився у польській історіографії, що навіть у відносно нещодавній роботі З. Анусика продовжують фігурувати аналогічні дані [6, s. 243]. Не оминув подібних хибних інтерпретацій і інший сучасний польський історик Анджей Андрусевич [5, s. 261]. Зазначимо, що у російській історіографії подібний недолік виправлено і сучасні автори (О. Беспалов, П. Кротов, О. Шкваров та інші) вказують реальні цифри гарнізону редутив у 12 батальйонів, тобто майже 5 тис. чоловік.

Також, оцінюючи втрати сторін, В. Серчик знову повертається до традиційних цифр, які походять з російської сторони – 9234 убитих та 2874 полонених шведи [14, s.133]. Також притримується польський історик офіційних російських даних про капітуляцію біля Переволочної. Хоча він правильно подає кількість частин О. Меншиков, що взяли участь у переслідуванні розбитої шведсько-української армії, але обраховує їх чисельність у 9 тис. вояків [14, s.136]. Лише в праці сучасного польського історика Павела Крокоша враховано дані нинішніх російських дослідників історії російської армії, що чисельність 2 гвардійських та 10 драгунських полків повинна була складати приблизно 14 тис. бійців, тобто, майже не поступалась чисельності залишків шведської армії [11, s. 222]. При цьому, слід пам'ятати, що серед 16 тис. шведів було щонайменше 5 тис. пораниених та хворих, про що, за звичай, умовчують навіть сучасні російські автори.

Слід вказати на ще одну незбагнену рису праць польських істориків – вони ігнорують український чинник у полтавських подіях. Практично у жодній з них не подано скільки-небудь конкретних цифр стосовно кількості запорожців та мазепинців під Полтавою, автори обмежуються загальними фразами, говорячи про переправу через Дніпро після бою [6, s. 274, 275], уникають деталей і в оцінці ролі козаків І. Скоропадського в полтавських подіях. Подібний факт можна інтерпретувати як прояв впливу російського історіописання, що теж намагається подати український чинник в Полтавській битві як абсолютно незначний.

Наостанок цікаво було б простежити, як вплинули дослідження ХХ століття на сучасні уявлення польських вчених щодо полтавської битви в умовах нової методології та нових геополітичних обставинах Східної Європи. Прикладом може бути стаття історика Пьотра Кролла, що вийшла друком 2009 року та присвячена порівняльним аспектам суто військової історії Великої Північної війни [12]. Зрушення в оцінці Полтавської битви помітні. Насамперед, автор застосовує більш виважені оцінки сил Карла XII. Кількість шведської армії він визначив у 22 тис. чоловік, а сили гетьмана І. Мазепи оцінив у «кілька тисяч» [12, с. 33]. П. Кролл вказує, що в бою шведи використали 16 тис. піхоти та кінноти з 4 гарматами. Згадує він і факт «серйозного поранення короля», що негативно вплинув на бойовий дух шведських солдат, які широко вірили в щасливу зірку свого короля [12, с. 33]. Достатньо реалістично оцінює П. Кролл втрати шведської сторони – 10 тис. забитих та полонених [12, с. 35].

Сили московських військ він традиційно рахує у 43 тис. вояків, при цьому зазначаючи, що кавалерії вони мали 23 полки (в працях його попередників фігурує цифра 17). Сили московської піхоти П. Кролл теж визначає традиційно у 42 батальйони, хоча навіть в працях російських авторів після 1989 року вказано, що в бою брало участь 59 батальйонів. Залишено традиційною і кількість московських гармат – понад 70 [12, с. 35].

Говорячи про причини невдачі шведів, польський історик покладає провину на фельдмаршала Рьоншилда, який не здійснив належного роз'яснення плану атаки начальникам колон шведської армії, а сам план бою був відомий лише чотирьом особам: королю, фельдмаршалу, статс-секретарю графу Піперу та полковнику Сігроту, який загинув на початку бою. Саме через це генерал Роос не збагнув, що наказ атакувати редути був лише елементом відволікання супротивника, і витратив сили на безглузді штурми цих укріплень. Ця версія явно враховує припущення багатьох шведських істориків, але не є єдиним поясненням ситуації. Не вдається П. Кролл до вивчення ролі українських козаків в подіях полтавської кампанії, але це вже традиційно для польської історіографії.

Висновок. В цілому польська історіографія невиважено мало уваги приділяла в минулому столітті вивченню Полтавської битви. Хоча польська історична наука перебувала під менш жорстким ідеологічним контролем в другій половині ХХ століття, а польські кадри істориків практично не страждали від репресивних заходів «народної влади», глибоких зрушень в методологічному чи фактологічному аспектах вивчення Полтавської битви виявити нам не вдалося. В тих працях, де автори згадували ці події, їх було подано в традиційному ключі з оперттям на дані, наведені в російських дослідженнях. За цей час було видано лише одну спеціальну роботу, присвячену Полтавській битві.

Лише наприкінці ХХ століття постає тенденція критичного ставлення до російських даних і в польській історіографії застосовуються оцінки втрат королівської армії згідно до шведських та інших західних публікацій. Але й по сьогодні до польської історичної літератури повільно пробиваються досягнення навіть сучасних російських дослідників, не кажучи про українських та інших європейських. Продовжують фігурувати частина застарілих інтерпретацій Полтавської битви, її наслідків та кількісні характеристики.

Список використаних джерел та літератури:

1. Васильев А. А. О составе русской и шведской армий в Полтавском сражении. *Военно-исторический журнал*. 1989. № 7. С. 62–67.
2. Геровский Ю. А. Польша и победа под Полтавой. *Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы*. Москва, 1959. С. 13–70.
3. Слісаренко О. М. Військово-стратегічні аспекти утворення українсько-шведського союзу 1708–1714 рр. Дніпро, 2018. 360 с.
4. Слісаренко О. М. Волоські полки в арміях Карла XII та Петра I в кампаніях 1708 – 1709 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 32–40.
5. Andrusiewicz A. Piotr Wielki. Prawda i mit. Warszawa, 2011. 486 s.
6. Anusik Zb. Karol XII. Wrocław-Warszawa-Krakow, 2006. 383 s.
7. Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej. 1704–1709. Krakow, 1925. 320 s.
8. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia. 1709–1714. Krakow, 1926. 164 s.
9. Gierowski J. Rzeczpospolita w dobie upadku, 1700–1740: wybór źródeł. Wrocław, 1955. 316 s.
10. Jasenica Paweł. Rzeczpospolita obojga narodów. Vol. 3: Dzieje agonii. Warszawa, 1982. 645 s.
11. Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. Krakow, 2010. 427 s.
12. Kroll P. Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Poltawy. *Полтавська битва 1709 р. в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав*. Харків, 2009. С. 28–36.
13. Serczyk W. Piotr Wielki. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk, 1977. 262 s.
14. Serczyk Władysław. Poltawa 1709. Warszawa, 1982. 203 s.
15. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolite w dobie wojny północnej (1700–1717). Warszawa, 1956. 610 s.

REFERENCES

1. Vasil'ev A. A. O sostave russkoj i shvedskoj armij v Poltavskom srazhenii. *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 1989. № 7. S. 62–67.
2. Gerovskij Ju. A. Pol'sha i pobeda pod Poltavoj. *Poltavskaja pobeda. Iz istorii mezhdunarodnyh otnoshenij nakanune i posle Poltavy*. Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1959. S. 13–70.
3. Slisarenko O. M. Viiskovo-stratehichni aspekty utvorennia ukrainsko-shvedskoho soiuzu 1708–1714 rr. Dnipro: Lira, 2018. 360 s.
4. Slisarenko O. M. Voloski polky v armiiakh Karla KhII ta Petra I v kampaniiakh 1708 – 1709 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2017. № 1. S. 32–40.
5. Andrusiewicz A. Piotr Wielki. Prawda i mit. Warszawa: Swiat Książki, 2011. 486 s.
6. Anusik Zb. Karol XII. Wrocław-Warszawa-Krakow: Zakład narodowy im. Ossolinskich, 2006. 383 s.
7. Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej. 1704–1709. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1925. 320 s.
8. Feldman J. Polska a sprawa wschodnia. 1709–1714. Krakow: Polska Akademia Umiejetnosca, 1926. 164 s.
9. Gierowski J. Rzeczpospolita w dobie upadku, 1700–1740: wybór źródeł. Wrocław, 1955. 316 s.
10. Jasenica Paweł. Rzeczpospolita obojga narodów. Vol. 3: Dzieje agonii. Warszawa: Państwowy instytut wydawniczy, 1982. 645 s.
11. Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. Krakow: Arcana, 2010. 427 s.
12. Kroll P. Armie szwedzka i rosyjska od Narwy do Poltawy. *Poltavska bytva 1709 r. v istorychnii doli Ukrainy, Rosii, Shvetsii ta inshykh derzhav*. Kharkiv: vyd-vo Tolmachov, 2009. S. 28–36.
13. Serczyk W. Piotr Wielki. Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk: Zakład narodowy im. Ossolinskich, 1977. 262 s.
14. Serczyk Władysław. Poltawa 1709. Warszawa: Wydawnictwo ministerstwa obrony narodowej, 1982. 203 s.
15. Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolite w dobie wojny północnej (1700–1717). Warszawa: MON, 1956. 610 s.